

**Pécsi Tudományegyetem
Közgazdaságtudományi Kar
Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola**

**Bosznia-Hercegovina regionális anatómiája,
avagy a népesség területi dimenziói a regionalizáció
tükrében**

Doktori értekezés tézisei

Készítette: Horváth Dominika

**Témavezető: Dr. Horváth Gyula
MTA Regionális Kutatások Központja, tudományos tanácsadó
PTE Közgazdaságtudományi Kara, egyetemi tanár**

Pécs, 2014

Tartalomjegyzék

1. A témaválasztás indoklása és a kutatás jelentősége	1
2. A dolgozat céljai, hipotézisei és felépítése	3
3. A kutatás módszertana és forrásai	9
4. Az értekezés tudományos eredményei	14
5. Jövőbeli kutatási irányok	23
A téziszűzetben felhasznált irodalom	26
Az értekezés témakörében megjelent saját publikációk	27

Absztrakt

Készítette: Horváth Dominika

Témavezető: Dr. Horváth Gyula

A regionalizáció elméletét sokan és sokféleképpen dolgozták ki, annak függvényében, hogy milyen cél által vezérelve kívánták felosztani az adott teret. Azonban, függetlenül attól, hogy funkcionális szempontok alapján, vagy közigazgatási alapon alakítják ki a régiók határait, a népesség a maga potenciáljaival, illetve korlátaival ugyanúgy a regionalizáció egyik legfontosabb komponense marad.

Jelen dolgozat Bosznia-Hercegovina demográfiai tényezőinek, illetve azok térbeliségének feltárását, ezek alapján Bosznia-Hercegovina demográfiai alapon szerveződő régióinak meghatározását, végül a népesség alapú regionalizáció egy lehetséges modelljének kidolgozását tűzte ki célul. A kutatás kiterjed a tér-demográfiai elemek vizsgálatára, a népességi dinamikában rejlő regionális különbségek feltárására, a népesség korszerkezetének, valamint a népesség térszerkezetét

befolyásoló kulturális és civilizációs tényezők bemutatására. Ezen mutatók közül kerülnek kiválasztásra azon faktorok, amelyek alkalmasak a hasonló népességi/népesedési mutatókkal rendelkező járások csoportosítására. A csoportok osztályozásával, valamint a szakirodalmi következtetések figyelembevételével bemutatásra kerül Bosznia-Hercegovina népesség alapú regionalizációjának egy lehetséges modellje, amely hozzájárulhat egy eredményesebb regionalizációs fejlesztő stratégia kidolgozásához.

Tárgyszavak: *Bosznia-Hercegovina, népesség, régió, demográfia, regionalizáció*

1. A témaválasztás indoklása és a kutatás jelentősége

Egy tér régiókra való felosztása számos kérdést felvető és összetett problematikával járó folyamat. A mai világban a területi tervezés, a fejlődés-irányítás, valamint a földrajzi teret érintő szervezés és rendezés szükségességének felismerésével a regionalizáció mutatkozott a legalkalmasabb eszköznek a területi-politikai, illetve a területi-funkcionális szervezéshez. Ebből adódóan, a regionalizáció, mint összetett és sokoldalú elméleti-módszertani eljárás nem csupán érdekes tudományos kutatási téma, hanem egy olyan feladat, amelynek jelentős társadalmi, gyakorlati és fejlesztő hatása van.

A regionalizáció kérdésköre iránti érdeklődés fokozódása együtt jár az egyéni, a közösségi és a globális, illetve ezzel párhuzamosan a regionális fejlődésről való tudat formálódásával. A gyakorlati célok tekintetében a regionalizációnak többféle értelmezése ismeretes. Néhány szerző szerint a regionalizáció alkalmazásának jelentősége a földrajzi tér jobb megismerésében rejlik, míg mások a gazdasági-társadalmi és kulturális-történelmi fejlődéssel összhangban a régiók kialakításának, a regionális fejlesztési politika keretének meghatározásának, a térségben mutatkozó szociális-gazdasági egyenlőtlenségek következményeinek

kezelésének, illetve – a területi tervezés előfeltételeként – az ország gazdaságpolitikájának egyik eszközeként értelmezik. (Papić, 1987) Úgy vélik, a regionalizáció lehetővé teszi az elválasztott régiók jellemzőinek, problémáinak azonosítását és a konkrét társadalmi akciók irányának kijelölését.

Szükséges hangsúlyozni azonban, hogy az átmeneti fázisban lévő országok, mint Bosznia-Hercegovina, politikai-területi regionalizációs folyamatai nem csupán belső tényezők hatásainak kérdése, hanem nagymértékben külpolitikai kérdés. A klasszikus értelemben vett regionalizációról, mint a közigazgatás decentralizációjáról, illetve a politikai-területi szervezés módjáról – amely során az állami funkciók egy része regionális szintre kerül – sokan úgy vélekednek, mintha ez feltétele lenne az Európai Unióhoz való csatlakozásnak, mintegy „befektetés” az európai integrációba. Úgy tűnik, a régió, mint az állami és helyi közigazgatás közötti középszint az egyetlen sikeres út a mind nagyobb mértékű decentralizáció, a demokratikus és gazdasági reformok, valamint az interregionális együttműködés felé. Természetesen az Európai Unió elvárja, hogy a régiókra történő felosztás – a tagállamok területi szervezésének kompatibilitásának fenntartása végett – az általa előírt kritériumok mentén menjen végbe („eurorégiók” kialakítása). Ebből adódóan a regionalizáció elsősorban

politikai kérdéssé vált. Megjegyzendő, hogy Bosznia-Hercegovinában a mai politikai, de hasonló módon a tudományos gondolkodásban a regionalizáció fogalma egyet jelent a politikai-területi államszervezéssel. Ez a regionalizációnak egy szűkebb értelmezése, amely a közigazgatás felosztásán alapul, és amely csupán egyetlen eleme a komplex regionalizációnak. Ez az oka annak, hogy Bosznia-Hercegovina politikai-területi szerveződésére irányuló javaslatai nagyrészt ad hoc módon születnek, különböző célokkal, nélkülözve a tudományos precizitást és metodológiai megalapozottságot, amelynek következtében földrajzilag, gazdaságilag, funkcionálisan és közlekedési szempontból is összefüggés nélküli – pusztán etnikai homogenitásra törekvő – adminisztratív egységek alakulnak ki. Közel két évtizeddel az átmeneti jelleggel kidolgozott – polgárháborút ugyan lezáró, de az országot funkcionálisan ellehetetlenítő – területi felosztás után, szükséges egy új, Bosznia-Hercegovina fejlődését támogató regionális koncepció kidolgozása.

2. A dolgozat hipotézisei, céljai és felépítése

Egy adott tér legfontosabb erőforrása az adott területen élő emberek csoportja, amely önmagában hordozza a régió

valamennyi minőségi és mennyiségi, társadalmi és gazdasági mutatóját (Oliveira-Roca, 1991). Ebből következik, hogy az emberi erőforrásban bekövetkező változások hatással vannak a társadalmi szerkezetre és a gazdasági folyamatokra úgy nemzeti, mint regionális szinten, vagyis a népesség a társadalmi-gazdasági fejlődés alappillére. Egy idősödő populációban például kevesebb az aktív munkavállaló, nehezebben fogadtathatók el az új ötletek, innovációk, gyengébb a vállalkozási szellem, stb. (Wertheimer-Baletić, 2004). Az elnéptelenedő területeken a népességszám alacsony, az ott élők biológiai, képzettségi mutatói nem megfelelőek, amelyek határt szabnak a régió további fejlődésének (Puljiz, 1993)

A mai Bosznia-Hercegovinát két fontos jelenség jellemzi: a regionális fejlődésben mutatkozó egyenlőtlenség, valamint a népesség problematikája. Egy adott térben mutatkozó regionális aránytalanságok, legyenek azok gazdasági, vagy demográfiai természetűek csak együtt kezelhetők. Egy adott tér népességének sajátosságai gyakorlatilag meghatározzák a régiót. Felvetődik tehát a kérdés, – amely egyben ennek a kutatásnak a célja is – hogy a demográfiai fejlődésben, valamint a tér-demográfiai, illetve a térségi működés viszonyában bekövetkezett időbeli változások milyen módon

reflektálódnak a régiók szintjén, avagy hogyan befolyásolják a területi szerveződést.

A kutatás fő területeit a megfogalmazott hipotézisek és kutatási célok foglalják össze. A kutatási munka kezdetén a következő *hipotéziseket* fogalmaztam meg:

H1: Bosznia-Hercegovina népességfejlődésében nagy területi különbségek vannak, amelyek folyamatosan nőnek.

H2: A Bosznia-Hercegovinai járások egy része hasonló népességi mutatókkal rendelkezik, amelyek alapjául szolgálhatnak egy kisebb számú, relatíve homogén és nagyobb területi egységek kialakítására.

H3: A heterogén etnikumú járások kedvezőbb demográfiai képet mutatnak.

H4: Kidolgozható egy népesség alapú regionalizációs modell, amely a fejlesztő stratégia részeként alapjául szolgálhat a regionális különbségek csökkentéséhez.

A kutatás átfogó célja a demográfiai fejlődés, valamint a regionális demográfiai különbségek kulcstényezőinek feltárása Bosznia és Hercegovinában.

A kutatás specifikus célkitűzései, amelyek az átfogó célból következnek:

- a demográfiai regionalizáció elméleti alapjának összefoglalása;
- a népesség térbeli struktúrájának és dinamikájának feltérképezése;
- a regionális demográfiai különbségek mértékének bemutatása;
- a regionális különbségek kialakulásában szerepet játszó társadalmi-gazdasági tényezők összegyűjtése;
- a regionális különbségekre ható kulturális és civilizációs elemek vizsgálata;
- nagyobb méretű, homogén földrajzi területek azonosítása, amelyek több, hasonló népességi mutatókkal rendelkező járásokból állnak, a közös fejlesztési szükségletek könnyebb azonosítása, illetve a hatékonyabb regionális politika megvalósulása céljából;
- a regionális különbségek népességi/népesedési tényezőkön keresztül történő összevetése;
- a rendelkezésre álló adatok alapján a népesség és vele együtt Bosznia-Hercegovina egy lehetséges fejlesztési irányának kijelölése.

Mivel a rendkívül szerteágazó résztémák (elméleti és empirikus irodalmak, tér-demográfiai elemek, népességi dinamika, társadalmi-gazdasági mutatók, szociális és kulturális jegyek) részben egymásra épülő és kölcsönösen összefüggő elemekből állnak, logikailag az alábbi összeállítási megoldás tűnt a legmegfelelőbbnek:

A dolgozat *első fejezetében* (bevezető) szó esik a téma aktualitásáról és jelentőségéről, majd definiálásra kerül a kutatás tárgya, céljai. Ezt követi a kutatási hipotézisek, valamint az igazolásuk vagy elvetésük céljából alkalmazott módszerek bemutatása.

A *második fejezet* célja a releváns regionalizációs, népességi, valamint népesség alapú regionalizációra vonatkozó elméletek összefoglalása. Ennek keretében ismerteti a régió megközelítéseket, illetve régiótípológiákat, a népesség és a tér kapcsolatára vonatkozó koncepciókat, valamint a népesség alapú regionalizáció eddigi eredményeit.

A *harmadik fejezet* rendeltetése a releváns empirikus munkák bemutatása. Elsőként a kutatás tárgyát képező Bosznia-Hercegovina rövid ismertetésével foglalkozik. Ezt követően olyan kutatásokat mutat be, amelyek a Bosznia-Hercegovinai népesség fejlődését történelmi összefüggésbe helyezik, felvázolja a fejlődési szakaszokat és azok

legfontosabb jellemzőit. Az empirikus kutatások bemutatása Bosznia-Hercegovina regionális problematikájára irányuló kutatások áttekintésével zárul, kiemelve az eddigi regionalizációs kísérleteket, a mai közigazgatási felosztást, az Európai Bizottság Bosznia-Hercegovina regionalizálására vonatkozó elképzelését, valamint a regionális fejlődésben mutatkozó egyenlőtlenségeket.

A *negyedik fejezet* Bosznia-Hercegovina regionalizációjának demográfiai tényezőit és azok térbeliségének megjelenítését célozza meg. Az első részben a tér-demográfiai elemeket vizsgálja, mint a népesség eloszlása, a népsűrűség alakulása, valamint az urbanizáció mértéke. Ezt követően a népességi dinamikában rejlő regionális különbségek feltárására tesz kísérletet a születési, a halálozási, a természetes szaporulatra vonatkozó adatok alapján, valamint a migráció területi eltéréseit veszi szemügyre járási, mezo-, illetve makrorégiós szinten. Ezután következik a népesség korszerkezetének vizsgálata, végül a népesség térszerkezetét befolyásoló kulturális és civilizációs tényezők (vallás, nemzetiségi hovatartozás, iskolázottság) kerülnek bemutatásra. A fejezet a népesség térszerkezetében mutatkozó regionális egyenlőtlenségek feltérképezésével zárul.

Az *ötödik fejezet* célja, hogy definiálja Bosznia-Hercegovina demográfiai alapon szerveződő régióit. Kísérletet tesz a negyedik fejezetben bemutatott tényezők közül kiválasztani azon faktorokat, amelyek alkalmasak lehetnek a járások osztályozására oly módon, hogy általuk hasonló népességi/népesedési mutatókkal rendelkező, kisebb számú csoportot hozzon létre. Továbbá bemutatja ezen csoportok osztályozásának egy lehetőségét.

A *hatodik fejezet* a kutatás eredményeinek ismeretében, valamint szakirodalmi következtetések figyelembevételével Bosznia-Hercegovina népesség alapú regionalizációjának egy lehetséges modelljét mutatja be.

Az utolsó, a *hetedik fejezet* a disszertáció legfontosabb megállapításait, a kutatás eredményeit, valamint további lehetséges irányait foglalja össze.

3. A kutatás módszertana és forrásai

A demográfiai alapú kutatások legfőbb *adatforrásai* a népszámlálások. Bosznia-Hercegovinában azonban függetlenné válásától 2013-ig nem történt népszámlálás, ezért a jelen kutatás egyik legnagyobb kihívása a népességi/népesedési

adatok összegyűjtése volt. Közel egy évig tartott az összes szükséges adat begyűjtése, amelyben segítségemre volt mindkét entitás statisztikai hivatala, Bosznia-Hercegovina Statisztikai Ügynöksége, valamint – területi vizsgálódásról lévén szó – számos járás anyakönyvi és egyházi hivatala. Adatforrásként szolgált továbbá, az Analitika Társadalomkutató Központ a helyi önkormányzatok reformja céljából kidolgozott „Moje mjesto” című projektje, amely keretében 139 járás demográfiai, gazdasági, földrajzi, egészségügyi, képzési és politikai adatait foglalták össze 2007. és 2010. között. A 2013-ben végzett népszámlálás adatai feldolgozásukat követően (Bosznia-Hercegovina Statisztikai Ügynökségének köszönhetően) folyamatosan rendelkezésemre álltak.

Tekintettel arra, hogy a legpontosabb népességi és népesedési adatok a legkisebb területi egységekből származnak, így a területi vizsgálódás alapegysége az elérhető legkisebb területi egység az „općina/opština” szintje lett. Miután szó szerinti fordításban a „község” kifejezés a magyar nyelvben kettős – és ezáltal jelen dolgozatban zavaró – jelentése miatt a továbbiakban az „općina/opština” szó „járás”-kénti fordításban jelenik meg. Európában a *járás* alapvetően a települési szintnél nagyobb, de a klasszikus értelemben vett

regionális szintnél kisebb szintet jelöl, tehát települések halmazát foglalja magába. Magyarország határain túl számos olyan ország létezik, ahol a földrajzi értelemben vett települések (egymástól fizikailag különálló beépített területek) halmaza közigazgatási értelemben a több településre kiterjedő államigazgatási egység legalsó szintjét képezik. Ezen definíció szerint – és amint a későbbiekben látni is fogjuk – Bosznia-Hercegovina esetében az „općina/opština” szint járásként való értelmezése helyénvaló. A járások, azonban – kis méretüknél fogva – önmagukban nem alkalmasak a regionális demográfiai jellemzők áttekintésére és ezek alapján fejlesztési lehetőségek kidolgozására, ezért a kutatás nagyobb földrajzi területeket is vizsgál: *mezo- és makrorégiókat*.

A hipotézisek bizonyítására és elvetésére több módszer kerül alkalmazásra. A népesség térbeli elhelyezkedésének tanulmányozására többnyire a mennyiségekre, arányokra összpontosító és *összehasonlító módszerek* szolgálnak, amelyekben földrajzi területi adatok és az 1971., 1981., 1991. évi népszámlálás adatait, valamint a 2007, 2010. és 2013. évi népességszám adatok, kerültek feldolgozásra.

A népesedési dinamika bemutatása *kvantitatív és kvalitatív módszereken* alapul, amelynek alapjául 1971., 1981., 1991. évi népszámlálás, valamint a 2007., 2010. és 2013. évi

születési, halálozási és migrációs adatok szolgáltak. A népesedési dinamika területi típusai a *Frganović* által kidolgozott népességmozgásra vonatkozó tipológiai modellen keresztül kerül ismertetésre. A modell lényege, hogy az adott területet jellemző természetes szaporulat, migrációs egyenleg valamint a népességszám összehasonlító elemzésével a mikrorégiókat emigrációs és imigrációs csoportba sorolja. Az emigrációs területeken belül megkülönböztet kihalt, jelentősen elnéptelenedő, elnéptelenedő, és kivándorlási zónákat; az imigrációs területeket pedig nagyon gyenge imigrációs regeneráció, gyenge imigrációs regeneráció, imigrációs regeneráció és expanzív imigráció zónájára bontja.

A társadalmi-gazdasági jellemzők vizsgálata a területi foglalkoztatási adatok felhasználásával történik. Az egyes területek gazdasági aktivitásának, az ipari és a mezőgazdasági foglalkoztatásának mértéke a *területi arány-elemzéssel* kerül bemutatásra. A módszer az adott területen rendelkezésre álló munkaerő mennyiségét, minőségét illetve a termelésbe betöltött szerepét hivatott feltárni.

A szociális, kulturális tényezők összefoglalása főleg kvalitatív, *leíró* módszerekkel történik, területi összevetésük azonban nem nélkülözheti a mennyiségi adatokba való betekintést sem.

A járások demográfiai mutatók alapján történő osztályozása a *többszörös statisztika*, illetve annak software változata (SPSS) segítségével valósult meg. A cél a demográfiai változók csoportosítása és a változók számának redukálása volt. A *faktorelemzés* során a változók között összefüggések, korrelációk azaz a faktorok meghatározása történt, ezáltal az eredeti változók száma oly módon csökkent, hogy az eredeti adatok leírása a lehető legkevesebb információvesztéssel járt. A faktorelemzés eredményeként nyert adattömbök a *klaszteranalízis* által homogén csoportokat (klasztereket) képeztek. A csoportosítás alapját az egyes klasztereken belüli adatok a többi klaszter elemeitől való különbözőségük, illetve hasonlóságuk képezték.

A fenti kutatási eljárásokon kívül egyéb technikák is szolgálnak a hipotézisek bizonyítására. A második és harmadik fejezet a regionalizáció és a népességi regionalizáció elméleti kereteit, valamint azok Bosznia-Hercegovinában való megjelenését tanulmányozza, és *deduktív logikai megközelítéssel* összekapcsolja az elméleti és empirikus eredményeket.

A járások között a regionalitás jegyében felmért hasonlóságok és különbségek lehetőséget adnak a járásoknál kevesebb számú homogén régiókba történő osztályozáshoz. Ez

a módszer új földrajzi alapul szolgálhat a regionális fejlődés kutatásához, valamint a regionális fejlesztési politika – helyi szükségleteket is kielégítő – kidolgozásához. Ugyanakkor a demográfiai régió, mint novum Bosznia-Hercegovina régiótípológiájában, kiegészítőként szolgálhat a célzott fejlesztési politika megvalósításában is. Az elméleti és empirikus munkák áttekintése, valamint a saját empirikus vizsgálat eredményeinek ismertetése következtetés formájában *szintézis módszerével* történik, amelynek szemléletes ábrázolása a *térinformatikai* egyik módszerével (az Arc Gis program által) valósult meg.

4. Az értekezés tudományos eredményei

A népesség területi, dinamikai, valamint kulturális vizsgálata alapján megállapítható, hogy a népesség és a tér sokoldalú összefüggérendszerrel, kapcsolódási ponttal bír, ezért komplex vizsgálata nélkülözhetetlen a regionális tudományok körében. A népesség és a regionalizáció viszonya jórészt országspecifikus, hiszen egy adott ország aktuális geopolitikája és közigazgatási struktúrája nagymértékben befolyásolja a terület régiókra történő felosztását.

A kutatás eredményei alapján Bosznia-Hercegovina népesség alapú regionalizációját befolyásoló tényezők két nagy csoportra (külső és belső faktorok), illetve azon belül további két-két alcsoportra (dinamikus és statikus mutatók) oszthatók.

Bosznia-Hercegovina természetföldrajzi adottságai (*természeti környezete*) alapvetően meghatározzák a különböző régiók természeti erőforrásainak minőségét és mennyiségét, amellyel megszabják a történelmi folyamatok alakulását, valamint támogatják vagy gátolják a társadalmi gazdasági fejlődést. A földrajzi helyzetből adódó különbségek megmutatkoznak a különböző területek benépesülésében, és a tevékenységrendszerek kialakulásában. A népesség térbeni megoszlása determinálja a különböző településtípusok megjelenését, illetve azok funkcionális és fejlődésbeli differenciálódását. Ugyan a népességfejlődés, a mesterséges környezet kialakítása csökkenti a természeti környezet alapvető meghatározó jellegét, azonban a domborzati viszonyok hatása a népesség, az ipar koncentrációjára, az infrastruktúra kiépítésének lehetőségeire megkérdőjelezhetetlen (Vojković, 2007). Bosznia-Hercegovina természetföldrajzi szempontból négy nagy tájegységre osztható közép Bosznia (Srednja Bosna) az ország hegységekkel teli középső részén 13 068,57 km²-en terül el. A többi területhez képest az ország legfejlettebb

társasága, népességszáma 1 186 104 fő, már a történelem során is a környező hegyvidékes területek gyűjtőterülete volt. A XIX. századtól a népesség területi átrendeződése folytán napjainkban a népesség legnagyobb része (2 057 319 fő) Bosznia Pannoniamenti területén (Peripanonska Bosna) 19617,93 km²-en él, amely az ország mezőgazdaságra legalkalmasabb területe. A Bosznia-Hercegovinai Magas Sziklás (Bosanskohercegovački visoki krš) társaság, nevében is a magas hegységek területére utal. Bosznia-Hercegovina nyugati részén, 197 371 km²-en terül el, az ország legritkábban lakott és legszegényebb társasága. Területének mindössze 9%-a művelhető, városaiban a népesség (193 371 fő) kevesebb mint 30%-a él. A Mediterrán vagy Hercegovinai vidék az ország legkisebb földrajzi egysége (4 789,01 km²), amely a magas hegységeken túli tenger menti részt jelenti. Népességszámát (284 884 fő) tekintve a harmadik helyet foglalja el. Bosznia-Hercegovina domborzata hegyes-dombos, és területének mindössze 8%-a található 150 m tengerszint feletti magasság alatt. A fenti négy társaság alapján került kidolgozásra Bosznia-Hercegovina hagyományos földrajzi regionalizációja 4 makrorégió és 11 mezorégió képében. A régiók természetföldrajzi jellemzői meghatározzák benépesülésük mértékét, illetve a területükön

különböző gazdasági tevékenységek kialakulását és azok fejlődését.

A természetbe beillesztett építmények, utak, vezetékek, műszaki létesítmények rendszere, az a második külső tényezőként említett *mesterséges környezet*, amellyel a népesség a térbe „berendezkedik”. Az emberek által mesterségesen kialakított környezet a természeti környezettel a településrendszerben szintetizálódik. A népesség térbeli szerveződésének alakulásában, annak fejlődésében meghatározóak a központi funkciókat is betöltő települések, melyek kapcsolatokat építenek ki a körülöttük lévő más településekkel. Egy régió központi települése általánosan magasabb jogállású település, város, amelyre a környező települések, kisebb városok és községek kapcsolódnak. A régió nagysága jelentős mértékben függ a központi város által nyújtott funkciók és szolgáltatások jelentőségétől, ugyanakkor a központi település is nagymértékben függ a régió nagyságától és népességszámától.

Bosznia-Hercegovina urbanizációjának kezdete történelmileg messzire vezethető vissza, de folyamatosan jelen van napjainkban is. Az urbanizáció dinamikájának két intenzív időszaka volt: 1961–1981 között az ipari fejlődés, valamint 1992–1995 a polgárháború okán. A népesség és az ipar a városi

központokba történő csoportosulása azonban a Bosznia-Hercegovinai falvak fokozatos elnéptelenedését vonta maga után. A városodás viszonylag spontán folyamata egyenetlenül és kontroll nélkül zajlott, így jelentős hatást gyakorolt a népesség területi megoszlására, foglalkoztatottságára, illetve természetes és mechanikus mozgására. Ily módon alakultak ki azon regionális különbségek, amelyek a népesség viszonylag kis területen, a nagyvárosok és azok vonzáskörzetében (Szarajevó, Banja Luka, Tuzla, Zenica, Mostar, Doboj, Bihać) való koncentrációjában mutatkozik meg, ugyanakkor az ország területének nagy része a fokozatos elnéptelenedés sorsára jutott.

A fentiek alapján megállapítható hogy a népesség alapú regionalizációra ható külső tényezők egymásra épülve és együtt hatva alakítják a népesség térbeli rendeződését: a magas hegyvidékes területek nem, vagy csak kis mértékben alkalmasak a népesség szükségleteinek (pl. infrastruktúra, munkahely) kielégítésére ezért kevés és viszonylag kis település szerveződött ezeken a területeken, a népesség betelepülési hajlandósága alacsony fokú, míg a kevesebb, de gazdasági tevékenységek és települések kialakítására kedvezőbb természetföldrajzi adottságokkal rendelkező (alacsonyabb fekvésű) területeken a népesség száma nagy.

A *népességmozgások* képezik a népesség belső tényezőinek azon csoportját, amely térben és időben folyamatosan változik. A népesség természetes mozgása (születések, halálozások), valamint mechanikus mozgása (migráció) szorosan kapcsolódik az fentiekben tárgyalt természetes és mesterséges terekhez. A migráció fő mozgatóereje az ember jobb életre való törekvésében rejlik, ugyanakkor a jobb élet fokozza a szaporodási hajlandóságot, illetve – indirekt módon – csökkenti a halálozások számát. Bosznia-Hercegovinában – más fejlődő országokhoz hasonlóan – kimutatható a népesség migráció–urbanizáció–természetes megújulás tengelye. A vándorlások iránya a nagyvárosok felé mutat, ahol a természetes szaporodás – az ország többi részéhez viszonyítva – pozitívabb értékeket vesz fel, ezáltal mind a betelepülő népesség, mind a természetes szaporodás által nő a népességszám. Ezzel ellentétes folyamatok játszódnak le a kivándorlási régiókban, ahol a kivándorlók (általában a fertilis korú népesség) száma, valamint az ott élő idős(ödő) populációban magasabb halálozási arány a népességszám csökkenéséhez vezet.

A népességszám térbeli alakulásának, a népsűrűség, az urbanizáció mértékének, korszerkezet, migrációs irányok, valamint a fejlettségi szintek a grafikusán előállított térképeken

történő összehasonlító elemzésével megállapítható, hogy a Bosznia-Hercegovinai tér és a kutatás során vizsgált népességre vonatkozó mutatók szoros összefüggést mutatnak, illetve a népesség térbeli vetülete igen hasonló képet mutat. Minél kisebb területre fókuszálunk (makrorégiók → mezorégiók → járások) a regionális különbségek annál nagyobbak és szembetűnőek. Az elnéptelenedő területek, vagyis a populáció alacsony koncentrációjával rendelkező térségek, viszonylag nagy területet foglalnak el, jórészt az ország magasan fekvő hegyvidékes részén helyezkednek el. Jellemző rájuk a népsűrűség alacsony foka (50 fő/km^2 alatt), és a népesség kivándorlása. A klasszikus mély demográfiai előregedés stádiumában lévő kihálásra ítélt járások mellett azonban, vannak olyan emigrációs járásai is Bosznia-Hercegovinának, amelyekben viszonylag fiatal populáció él és a természetes szaporulat pozitív (Friganović tipológiája szerint K1 és K2 típus), ezek a járások az ország dél-keleti fejletlen térségei, ahol alacsony az urbanizáció mértéke, és a foglalkoztatás a viszonylag nagy munkaerő-igényű mezőgazdasági (jórészt fekete) munkára épül. A másik pólust a magas népességi koncentrációval jellemezhető régiók jelentik, amelyek az ország viszonylag kis területén, az alacsonyabban fekvő részeken a nagyobb városok

és azok környékén helyezkednek el. Jellemző rájuk a nagy népsűrűség (250 fő/km² felett), a népesség folyamatos bevándorlása (Friganović-féle B1 típus), a népességszám növekedése, valamint az országos átlaghoz képest kedvezőbb (fiatalabb) korszerkezet. Ezen területek alkotják Bosznia-Hercegovina fejlődési zónáját.

Regionalizáció szempontjából – különösen igaz ez Bosznia-Hercegovinára – nem elhanyagolható csoportját képezik a belső tényezők statikus (azaz veleszületett, általában nem változó) *kulturális* (főleg etnikai) elemei. Az 1992–1995 közötti polgárháború lezárása egy kényszerű, ám igen szerencsétlen területi lehatárolással történt, amelynek alapja az etnikailag homogén területek szétváltszása volt. A kutatás tapasztalatai arra engednek következtetni, hogy az 1995-ben erőszakkal kialakított etnikai gettók nagyon lassan, de oldódni látszanak. A népesség – ugyan óvatosan – de egyre nagyobb mértékben igyekszik visszatérni eredeti lakóhelyére. A mikrorégiók fejlettségi szintjének vizsgálata alapján az etnikailag heterogén járások aránya magasabb a fejlett járások között, míg az etnikailag kvázi homogén járások a fejletlen járások csoportjába tartoznak. A kulturális tényezők regionalizációra gyakorolt hatása azért is fontos, mivel a társadalom szintjén, valamint az etnikumok szintjén is

befolyással vannak minden mutatóra. Etnikai sztereotípiák alapján a bosnyák etnikumban magasabb a szaporodási hajlandóság, mint a szerbek és a horvátok körében; a szerb etnikum migrációja sokkal dinamikusabb, mint a bosnyákok vagy a horvátok vándorlása, a horvát etnikum magasabban képzett, ezért arányuk a legmagasabb a munkaerőpiacon, stb. Társadalmi szinten a kultúra befolyásolja az emberi élet valamennyi dimenzióját, kultúránként (országunként) más demográfiai mutatókkal, más típusú és funkciójú településekkel találkozunk, valamint a természeti környezet kizsákmányolása vagy megóvása is más-más méreteket ölt.

A demográfiai fejlődés folyamata egy regionális rendszert alakított ki, amely több, egymással összefüggő alrendszerből épül fel. A rendszer mikroszintjei a járások, amelyek egy-egy nagyobb város köré szerveződve mezorégiót alkotnak, a mezorégiók pedig az ország négy, méretében és fejlettségében domináns nagyvárosai körül egy-egy makrorégiót határoznak meg. A regionális szerveződés minden szintjén megfigyelhető a központi funkcióval bíró város és a periféria demográfiai kontrasztja.

A fent nevezett külső és belső tényezők figyelembevételével, a népességre vonatkozó kutatás eredményeképpen megszületett fejlettségi tipológia alapján, a térinformatikai grafikus

megjelenítés segítségével Bosznia-Hercegovina területe népességi mutatók mentén a alábbiak szerint osztható fel:

1. Észak-keleti makrorégió (Banja Luka)
2. Észak-nyugati makrorégió (Tuzla)
3. Középső makrorégió (Zenica)
4. Déli makrorégió (Szarajevó)

Bosznia-Hercegovina népesség alapú makrorégióinak modellje oly módon került kidolgozásra, hogy megtartotta az eddigi urbanizációs központokat, mint fejlődési pólusokat és azok bővített hatókörébe eső területeket a népesség szabad mozgásának elősegítése céljából. Megalapozva ezzel az egyenletesebb intraregionális fejlődést, a hátrányos helyzetű járások fejlesztését, a „túlterhelt” mikrorégiók koncentráltóságának enyhítését és ezáltal a makrorégió emberi erőforrásainak hatékonyabb kihasználását.

5. Jövőbeli kutatási irányok

Az értekezés kapcsán megkezdett kutató munka korántsem tekinthető befejezettnek. A vizsgálatok több pontján (többek között a fenti 3. hipotézis igazolása során) felvetődtek újabb potenciális kutatási irányok.

A kutatás eredményei arra engednek következtetni, hogy a demográfiai fejlődés iránya adott, így az országot ért külső agresszió, mint a népességfejlődésbe való mesterséges beavatkozás után a populációs rendszer új egyensúlyi állapot kialakítására törekszik. Tanulságos lehetne, a népesség, mint demográfiai rendszer rendszerszemléletű vizsgálata a polgárháborút megelőző területi dimenziókban, valamint az entitások által lehatárolt területek esetén.

Tervezem továbbá, Szarajevó város külön vizsgálatát. Kérdésként merült fel ugyanis Szarajevó, mint túlkoncentrált (fő)város és önálló mezőregió optimális határainak meghatározása. Tekintettel arra, hogy a főváros földrajzi területe sokkal kisebb, mint a funkciója által lefedett területe, a közigazgatásilag hozzá tartozó tíz járás köre bővíthető. Érdekes témául szolgál tehát a város – etnikai határok lebontását követő – mérete, határmódosításának mértéke és iránya.

A migrációs folyamatok irányának vizsgálata során akadtak olyan városok (települések), amelyek ugyan periférián helyezkednek el, mégis jelentős bevándorlási területekké alakultak. Tervezem azon városok (pl. Bijeljina) vizsgálatát, amelyek demográfiai szempontból jelentős centrummá fejlődtek, annak ellenére, hogy formálisan nem tartoznak a közigazgatási központok közé.

Végül egy hosszú távú kutatási irány. Bosznia-Hercegovina szempontjából talán legizgalmasabb és legrejtélyesebb kutatás az etnikai szerkezetre vonatkozik. Úgy vélem, a 2013. évben – 22 év után – megvalósult népszámlálás etnikai csoportokra vonatkozó eredményei (pl. bosnyák etnikum arányának sokak számára meglepő nagysága) nagy mértékben befolyásolják majd az ország jövőjét, mind népességi, mind regionális dimenzióban. A tíz év múlva esedékes népszámlálás adatai alátámaszthatják, vagy átrajzolhatják a jelen dolgozatban kidolgozott népesség alapú regionalizációs modellt.

A tézisfüzetben felhasznált irodalom

- Đulabić, V.** (2007): *Regionalizam i regionalna politika*, Društveno veleučilište, Zagreb
- Oliveira-Roca, M.** (1991): *Demografski resursi regija Hrvatske: prijedlog konceptualno-metodološkog okvira istraživanja*, in. Seferagić, D. (2010), *Društvene promjene u prostoru IDIS*, Zagreb, Institut za društvena istraživanja, 43-69.
- Papić, K.** (1987): *Ekonomskogeografske regije Bosne i Hercegovine*, Geografski pregled, Geografsko društvo BiH, XXI., Sarajevo
- Puljiz, V.** (1993.) *Hrvatsko društvo, prognanici i izbjeglice*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu.
- Radovanović, M.** (1988) *Stanovništvo kao autonomni biosocijalni i demografski sistem*. Zbornik radova Geografskog instituta 'Jovan Cvijić', SANU, br. 40, 167-178.
- Vojković, G.** (2007): *Stanovništvo kao element regionalizacije Srbije*, Srpsko geografsko društvo, Beograd
- Wertheimer-Baletić, A.** (1978): *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: Mate.

Az értekezés témakörében megjelent saját publikációk

- Horvat, D. (2014): Izazovi menadžerske profesije, Zbornik radova, 2. Međunarodni simpozij, Fojnica, 233-241. old.
- Horváth D. (2013): Bosznia-Hercegovina regionalizációs problémái, Területi Statisztika, 55. évf. 5., 475-491. old.
- Horvat, D. (2013): Stanovništvo kao faktor recesije, Poslovni konsultant, Finconsult, Tuzla, god. V. br. 24. , 62-65. old.
- Horvat, D. (2013): Regionalizacija Bosne i Hercegovine na putu ka EU, Poslovni konsultant, Finconsult, Tuzla, god. V. br. 31., 83-87. old.
- Horvat, D. (2012): Regionalni privredni razvoj i održivost, Poslovni konsultant, Finconsult, Tuzla, god. IV. br.18., 17-23. old.
- Хорват, Д. (2012): Будућност градова, градови будућности, Нови економист, Факултет Пословне економије, Бијељина, Број 11., 105-111. old.
- Horvat, D. (2012): „Baby boom” generacija i ekonomija, Kvartalni ekonomski monitor, Udruženje ekonomista RS, SWOT, Broj 9., 23-24. old.

Хорват, Д. (2011): Успешност и конкурентност градова у Босни и Херцеговини, Нови економист, Факултет Пословне економије, Бијељина, Број 10., 97-102. old.

Horváth D. (2011): Bosznia-Hercegovina regionális fejlődése, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola Évkönyv, Pécs, 79-91. old.

Publikálásra elfogadott, megjelenés alatt álló anyagok

Horváth D. (2014): Az etnikai és kulturális tényezők regionalizációs jelentősége Bosznia-Hercegovinában, Polgári Szemle

Horváth D. (2014): Demográfiai körkép Bosznia-Hercegovinában, Valóság